Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

Чорноморські літописи

Науковий журнал

Випуск 3, 2011

Миколаїв – 2011

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 16236-4708Р
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання,
затверджено постановою президії
ВАКу України від 31.05.2011 №1-05/5
(бюлетень № 7 від 2011 р.)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26,
факс: (0512) 46-51-94,

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія:

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, професор, в. о. завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв), ***заступник головного редактора***;

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юріївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Держархіву Херсонської області (м. Херсон), ***відповідальний секретар редколегії***

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили
від 15.09.2011, протокол № 1

рішенням вченої ради Інституту історії України Національної академії наук України
від 28.10.2010, протокол № 9

Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – 148 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, історіографії історії України, історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.

ISSN 2079-682X

© ЧДУ ім. Петра Могили, 2011
© Автори статей, 2011

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бондаренко Д. Я. (Одеса)
Військові постачання з Української Держави Всевеликому Війську Донському 10

Горбатюк О. С. (Черкаси)
Електрифікація українського села згідно з семирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1959-1965 роки 14

Комар В. Л. (Івано-Франківськ)
Еміграція УНР у політиці прометеїзму Польщі 30-х років XX ст. 17

Котляр Ю. В. (Миколаїв)
Отамани Лихо в історії українського повстанства 22

Лазуренко В. М. (Черкаси)
Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922-1928 рр.) 27

Макієнко О. А. (Київ)
Взаємодія земств і губернських учених архівних комісій у збереженні культурної спадщини України (кінець XIX – початок XX ст.) 32

Малишев О. В. (Харків)
Економічне становище та оподатковування кустарно-ремісничого виробництва в УСРР у 1921-1928 рр. 36

Мухаровська А. О. (Луцьк)
Військові операції українських національних формувань проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни (1942-1943 рр.) 41

Романець Н. Р. (Дніпропетровськ)
Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах голодомору 45

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Гетте Г. Л. (Кельн, Німеччина), **Молотков Г. С.** (Абакан, Росія)
Луї Вінсен Тардан: погляд з іншого ракурсу 52

Моторна І. В. (Одеса)
Депортація румунських циган до Трансністрії: методи та демографічні наслідки 62

Отземко О. В. (Донецьк)
Особові фонди учасників революційних подій 1917-1918 рр. на Донеччині в Державному архіві Донецької області 66

Спіркіна О. О. (Черкаси)
Микола Бабак: штрихи до портрету сучасника 70

Цецик Я. П. (Рівне)
Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть 75

Шапорда В. А. (Миколаїв)
Формування російських добровольчих загонів на Півдні України у 1918-1919 роках 79

Ядловська О. С. (Мелітополь, Запорізька обл.)
Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. 83

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Водотика С. Г., Савенок Л. А. (Херсон)
Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини.....88

Гарнага В. П. (Черкаси)
Концепція всесвітньої історії у творчій спадщині М. П. Драгоманова.....93

Дейнека Н. В. (Одеса)
Висвітлення румунського окупаційного режиму в губернаторстві «Трансністрія» в українській історіографії.....99

Каушлієв Г. С. (Сімферополь)
Проблема вивчення кримознавчої подорожньої літератури першої половини XIX ст. у сучасній історіографії.....104

Лаврут О. О. (Донецьк)
Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми.....109

Стоянова Г. М. (Одеса)
Проблеми методології етнографічного вивчення міської культури: постановка питання.....117

Тельвак В. В. (Дрогобич, Львівська обл.)
Образи української Кліо на сторінках «Kwartalnika Historycznego» (кінець XIX – початок XX ст.)....120

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Готра О. Б. (Ірпінь, Київська обл.)
До біографії академіка М. Кащенка.....127

Капітан Л. І. (Мукачеве, Закарпатська обл.)
Успіхи та труднощі на шляху реалізації освітніх потреб національних меншин повоєнного Закарпаття.....133

Щебетюк Н. Б. (Київ)
Методологія поширення галузевих знань в Україні (1960-ті роки XX ст.): історичний аспект 139

РЕЦЕНЗІЇ

Дятлов В. О. (Чернігів)
Православні колегіуми України в європейському контексті
Рецензія на книгу: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. (Харків, 2011) 143

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Бондаренко Д. Я. (Одесса)
Военные поставки из Украинской Державы Всевеликому Войску Донскому 10

Горбатюк Е. С. (Черкассы)
Электрификация украинского села согласно семилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 годы 14

Комар В. Л. (Ивано-Франковск)
Эмиграция УНР в политике прометеизма Польши 30-х годов XX в. 17

Котляр Ю. В. (Николаев)
Атаманы Лихо в истории украинского повстанчества 22

Лазуренко В. Н. (Черкассы)
Роль сельскохозяйственной кооперации в производственном обеспечении крестьянских хозяйств Украины (1922-1928 гг.) 27

Макиенко А. А. (Киев)
Взаимодействие земств и губернских ученых архивных комиссий в сохранении культурного наследия Украины (конец XIX – начало XX в.) 32

Малышев А. В. (Харьков)
Экономическое положение и налогообложение кустарно-ремесленного производства в УССР в 1921-1928 гг. 36

Мухаровская А. А. (Луцк)
Военные операции украинских национальных формирований против немецко-фашистских захватчиков в годы Второй мировой войны (1942-1943 гг.) 41

Романец Н. Р. (Днепропетровск)
Особенности репрессивной политики советской власти в украинском селе во время голодомора 45

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Гетте Г. Л. (Кельн, Германия), **Молотков Г. С.** (Абакан, Россия)
Луи Венсен Тардан: взгляд с другого ракурса 52

Моторная И. В. (Одесса)
Депортация румынских цыган в Транснистрию: методы и демографические последствия 62

Отземко Е. В. (Донецк)
Личные фонды участников революционных событий 1917-1918 гг. на Донетчине в Государственном архиве Донецкой области 66

Спиркина О. А. (Черкассы)
Николай Бабак: штрихи к портрету современника 70

Цецик Я. П. (Ровно)
Земельные отношения на Волыни в конце XIX – начале XX в. 75

Шапорда В. А. (Николаев)
Формирование российских добровольческих отрядов на Юге Украины в 1918-1919 годах 79

Ядловская О. С. (Мелитополь, Запорожская обл.)
Этнический состав сельского населения Юга Украины накануне 1917 г. 83

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ

Водотыка С. Г., Савенок Л. А. (Херсон)
Происхождение крымских караимов: анализ существующих концепций и пути поиска истины 88

Гарнага В. П. (Черкассы)
Концепция всемирной истории в творческом наследии М. П. Драгоманова 93

Дейнека Н. В. (Одесса)
Освещение румынского оккупационного режима в губернаторстве «Транснистрия» в украинской историографии 99

Каушлиев Г. С. (Симферополь)
Проблема изучения крымоведческой литературы путешествий первой половины XIX в. в современной историографии 104

Лаврут О. А. (Донецк)
Украинская школа Донбасса советского периода: современная историография проблемы 109

Стоянова Г. Н. (Одесса)
Проблемы методологии этнографического изучения городской культуры: постановка вопроса 117

Тельвак В. В. (Дрогобыч, Львовская обл.)
Отображение украинской Клио на страницах «Kwartalnika Historycznego» (конец XIX – начало XX в.) 120

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Готра Е. Б. (Ирпинь, Киевская обл.)
К биографии академика Н. Кащенко 127

Капитан Л. И. (Мукачево, Закарпатская обл.)
Успехи и трудности на пути реализации образовательных потребностей национальных меньшинств послевоенного Закарпатья 133

Щебетюк Н. Б. (Киев)
Методология распространения отраслевых знаний в Украине (1960-е годы XX в.): исторический аспект 139

РЕЦЕНЗИИ

Дятлов В. А. (Чернигов)
Православные коллегиумы Украины в европейском контексте
Рецензия на книгу: Посохова Л. Ю. На перекрестке культур, традиций, эпох: православные коллегиумы Украины в конце XVII – начале XIX в. (Харьков, 2011) 143

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Dmytro Bondarenko (Odesa, Ukraine)
Military supplies from Ukrainian State to Grand Don Cossack Host 10

Olena Horbatyuk (Cherkasy, Ukraine)
Ukrainian village electrification according to seven-year development plan of the USSR in 1959-1965 14

Volodymyr Komar (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
UNR emigration in politics of prometeizm in Poland during 30s of the XX c. 17

Yuriy Kotlyar (Mykolaiv, Ukraine)
Atamans Lykho (Misfortune) in the history of the Ukrainian rebellion 22

Valentyn Lazurenko (Cherkasy, Ukraine)
The role of agricultural cooperation in the production supply of peasants' farms in Ukraine (1922-1928) 27

Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine)
Cooperation of Zemstvos and Regional Scientific Archival Commissions in preserving the cultural heritage of Ukraine (end of XIX – beginning XX c.) 32

Alexander Malyshev (Kharkiv, Ukraine)
Economic status and taxation handicraft industry of the Ukrainian SSR in 1921-1928 36

Anna Mukharovska (Lutsk, Ukraine)
Operations of the Ukrainian national rebel army against Nazi invaders in the years of World War II (1942-1943) 41

Natalia Romanets (Dnipropetrovs'k, Ukraine)
The repressive policy features of the Soviet rule in Ukrainian village under famine conditions 45

REGIONAL HISTORY

Henriette Götte (Cologne, Germany), **Georgiy Molotkov** (Abakan, Russia)
Louis Vincent Tardent: Viewpoint from other perspective 52

Irina Motornaya (Odesa, Ukraine)
The deportation of Romanian gypsies to Transnistria: Methods and demographic consequences 62

Elena Otzemko (Donetsk, Ukraine)
Personal funds of the 1917-1918 revolutionary events' participants in the Donetsk region at State Archive of the Donetsk oblast 66

Oksana Spirkina (Cherkasy, Ukraine)
Mykola Babak: Some features to the portrait of our contemporary 70

Yaroslav Tsetsyk (Rivne, Ukraine)
The land relations in Volhynia in the late XIX – to early XX c. 75

Volodymyr Shaporda (Mykolaiv, Ukraine)
Formation of Russian volunteer units in the South of Ukraine during 1918-1919 79

Olga Yadlovska (Melitopol, Zaporizhya oblast, Ukraine)
The ethnical structure of country region population in the South of Ukraine on the eve of 1917 83

HISTORIOGRAPHY OF UKRAINE HISTORY.
HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE

Serhiy Vodotyka, Ludmyla Savenok (Kherson, Ukraine)
The origin of Crimean Karaites: The analysis of main conceptions and ways of verification 88

Valentyn Garnaga (Cherkasy, Ukraine)
The concept of world history in the creative heritage of M. P. Drahomanov.....93

Natalia Deineka (Odesa, Ukraine)
Representation of Romanian occupation regime in «Transnistria» governorship
in the Ukraine historiography.....99

Gennadiy Kaushliev (Simferopol, Ukraine)
The study problem in modern historiography of the Crimean studies travel literature
of the first half of the XIX c. 104

Olga Lavrut (Donetsk, Ukraine)
Ukrainian schools in Donbas during the Soviet period: Modern historiography of the problem 109

Galyna Stoyanova (Odesa, Ukraine)
The methodology problems of the city culture ethnographic studying: Question statement.....117

Vitaliy Telvak (Drohobych, Lviv oblast, Ukraine)
Ukrainian Klio on the pages of «Historical Quarterly» (the late XIX – beginning of XX c.) 120

HISTORY OF UKRAINIAN SCIENCE AND EDUCATION

Olena Gotra (Irpin, Kyiv oblast, Ukraine)
About the biography of academician M. Kashchenko 127

Larysa Kapitan (Mukachevo, Zakarpattia oblast, Ukraine)
Successes and difficulties in educational needs realization of national minority
in post-war Transcarpathia 133

Natalia Shchebetyuk (Kyiv, Ukraine)
The methodology of the industry knowledge spread in Ukraine (60 years XX c.): Historical aspects.....139

BOOK REVIEWS

Volodymyr Dyatlov (Chernigiv, Ukraine)
Orthodox Collegium of Ukraine in the European context
Book Review: Posokhova L. At the crossroads of cultures, traditions and eras:
Orthodox Collegium of Ukraine at the end of XVII – the beginning of the XIX c. (Kharkov, 2011) 143

INFORMATION ABOUT AUTHORS

УДК 94 (477)

О. Б. Готра

ДО БІОГРАФІЇ АКАДЕМІКА М. КАЩЕНКА

Розглянуто джерела про життя, науково-організаційну, громадську та педагогічну діяльність академіка М. Кащенка. Відмічено, що найбільший пласт інформації містить особовий фонд М. Кащенка в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 11), використано матеріали Державного архіву міста Києва. Досліджено цінну джерельну інформацію в Інституті рукопису НБУВ.

Ключові слова: *академік, особовий фонд, біографічні джерела, наукові праці, періодичні видання, листи.*

Рассмотрены источники о жизни, научно-организационной, общественной и педагогической деятельности академика Н. Кащенко. Отмечено, что наибольший пласт информации содержит личный фонд Н. Кащенко в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ф. 11), использованы материалы Государственного архива города Киева. Изучено ценную источниковую информацию в Институте рукописи НБУВ.

Ключевые слова: *академик, личный фонд, биографические источники, научные труды, периодические издания, письма.*

The article analyses the sources which describe life, scientific-organizational, social and pedagogical activities of academician M. Kashchenko. It was noted that private Kashchenko's fund at the Institute of Archival Science of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky contains a lot of information, and the materials of the Kyiv State Archive and the Institute of Manuscripts were also used.

Key words: *academician, private fund, biographical sources, scientific papers, periodicals, letters.*

Нові історичні умови, в яких функціонує українське суспільство, сприяли посиленню уваги до вивчення життя та діяльності багатьох персонажів української історії, відновленню наукового інтересу до біографістики. З видатних діячів історії України кінця XIX – першої половини XX ст. чільне місце займає академік Микола Феофанович Кащенко (1855-1935).

М. Кащенко – видатний учений-біолог, ембріолог, зоолог, основоположник сибірського садівництва, брав активну участь у створенні Української академії наук. Він очолював фізико-математичний відділ УАН, був організатором і директором Зоологічного музею та Акліматизаційного саду АН України. Наукові дослідження вченого присвячені проблемам патологічної ембріології, зоології, акліматизації і селекції лікарських і південних плодових рослин. М. Кащенко – автор понад 200 наукових праць. Учений, незважаючи на його внесок у розвиток науки, мало відомий нащадкам.

Література про М. Кащенка незначна, в основному обмежується довідковими матеріалами в енциклопедіях і біографічних словниках, ім'я вченого згадується в оглядових працях та статях. Серед останніх видань принципово новим підходом до викладу історії науки відзначається видання «Члени-засновники НАН України», зокрема важливою з цієї точки зору є стаття С. Рудої [1].

Водночас виявлено багато недостатньо вивчених питань у дослідженні життєвого і творчого шляху вченого. В сучасних умовах набуває особливого значення громадська, педагогічна та науково-організаційна діяльність академіка, детальний аналіз його внеску в розвиток науки. Невирішеність зазначених проблем у значною мірою пояснюється обмеженим аналізом джерельної бази, а тому вважаємо за необхідне дослідити за архівними джерелами сторінки з біографії вченого, його праці, науковий доробок.

Найбільший пласт інформації містить особовий фонд М. Кащенка в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 11. 4 описи. 455 од. зб.), Державний архів міста Києва (ф. 18. Київський політехнічний інститут). Цінна інформація знаходиться в Інституті рукопису НБУВ (ф. 1).

Кожна група архівних документів особового фонду Інституту архівознавства НБУВ містить відомості, що відображають певні етапи діяльності академіка М. Кащенка. Документи особового фонду М. Кащенка складають 4 описи: 1 – праці фондоутворювача і матеріали до них; 2 – документи біографічні і стосовно діяльності; 3 – листування; 4 – матеріали, зібрані вченим.

Документи першого опису поділено на два розділи. Перший розділ – наукові і науково-популярні праці (складає 204 од. з 1883 р. до 1934 р.), систематизовані за хронологією, до якого належать ілюстрації до праць (малюнки, фотографії та негативи). Другий

розділ – літературні праці – нараховує 9 робіт з 1870 до 1926 р., які також систематизовані у хронології.

Документи другого опису розбиті на два розділи. До першого увійшли документи біографічного характеру, крім власних біографічних документів, – фотографії і спогади про М. Кащенка. Розділ складається із 58 справ за 1890-1940 рр. Справи систематизовано за тематичним принципом: біографічні документи, фотографії, документи, присвячені пам'яті М. Кащенка. Другий розділ – документи про діяльність, поділено на такі підрозділи: перший – діяльність академіка АН УРСР; другий – педагогічна діяльність; третій – діяльність директора Київського акліматсаду. Розділ нараховує 45 справ за 1892-1933 рр. У підрозділах справи систематизовані за хронологією.

Документи третього опису – листування – поділено на два розділи: перший – листи М. Кащенка; другий – листи до нього. Одиниці зберігання систематизовано за алфавітом прізвищ кореспондентів. До третього опису також належать дарчі написи М. Кащенка, систематизовані за алфавітом дарувальника. Усього в описі 39 справ за 1892-1934 рр.

До документів четвертого опису – матеріалів, зібраних М. Кащенком, належать статті з акліматизації рослин колег М. Кащенка, документи про розведення лікарських рослин у Росії, некролог про смерть професора Харківського університету З. Стрельцова, матеріали з історії створення Української академії наук за 1918 рік. Усього в описі 16 справ.

Аналіз структурування джерельної бази дозволив класифікувати увесь комплекс документальних джерел за певними групами. До першої групи віднесено ті, що склали науковий доробок ученого. Основне джерело вивчення спадщини будь-якого вченого – його твори. На сьогодні виявлено понад 200 праць дослідника. Вивчення праць М. Кащенка дозволило проаналізувати еволюцію його переконань та досліджень, ставлення до праць його попередників, використану джерельну базу та методику її опрацювання. Комплексний аналіз тематики допоміг вирішити й принципове питання про причетність дослідника до існуючих у першій третині XX ст. напрямів біологічної науки.

Серед опрацьованих робіт М. Кащенка особливу увагу привертають докторська дисертація «Эпителий человеческого хориона и его роль в гистогенезе последа» (1884) [2]; монографія «История развития тритона» (1887) [3]; монографія у співавторстві «Основы эмбриологии и краткий курс истории развития человека и некоторых животных» (до 1888) [4]; «Обзор млекопитающих западной Сибири и Туркестана» (1905) [5]; «Обзоры деятельности отдела лекарственных растений Киевского акклиматсада» (1915-1921) [6].

Як джерельну базу, автором було розглянуто підручник – керівництво з ембріології «Основы эмбриологии и краткий курс истории развития человека и некоторых животных», який в останні роки свого життя почав укладати його науковий керівник З. Стрельцов, закінчував М. Кащенко [7].

В архіві М. Кащенка знаходиться посібник для популяризації гістології, автор підбирав різні варіанти назв: «Ключ до практичного вивчення гістології (на порівняльно-анатомічній основі), або (порівняльним шляхом), або (філогенетичним шляхом). Азбука (елементи) практичної гістології. Практична тваринна пластиво-морфологія. Елементи тваринної пластиво-морфології. Практичний курс з вивчення гістологічних елементів. Коротке керівництво з вивчення гістологічних елементів і тканин» [8].

М. Кащенко видав підручник за курсом лекцій, які читав у Харківському університеті, у передмові до якого писав: «*Не тільки в російській, але навіть у іноземній літературі не існувало такого підручника, котрий міг би з користю використовуватися людиною, котра вперше взялася за мікроскоп. У більшості випадків ці підручники або зовсім не дають необхідних технічних відомостей або вони бувають надто всеохопливі, тому початківець губиться в масі пропонованих йому спостережень. Я хочу дати початківцю лише підготовку до подальшого повного вивчення науки. Ця книга представляє майже точну передачу практичного курсу порівняльної гістології, прочитаного мною в 1884-85 рр. для медиків Харківського університету*» [8, арк. 16].

Першоджерела, що висвітлюють педагогічну роботу, доповнив курс лекцій із зоології «Краткое руководство по зоологии преимущественно для студентов медицины» (1891-1892), виданий окремою книгою, що була першим в імператорській Росії посібником із зоології для студентів медичних факультетів, написаним російської мовою. М. Кащенко вважав, що «*у буквальному сенсі керівництвом, а не першоджерелом; джерелом відомостей для студента з предметів природничих знань можуть служити тільки демонстраційні лекції і практичні заняття; підручник повинен лише приводити в систему відомості і допомагати в запам'ятовуванні того, що не може бути твердо засвоєно на лекціях*» [9].

Важливим фактом є те, що зоолог активно цікавився палеонтологією і археологією. М. Кащенко брав участь у розкопках на околицях Томська, результати яких опубліковані в роботі «Скелет мамонта со следами употребления некоторых частей тела этого животного в пищу современным ему человеком» (1901) [10]. Ця знахідка була дуже важливою, оскільки у період в Росії було лише два скелети мамонта (Зоологічний музей АН і Зоологічний музей Московського університету).

У 1883 році М. Кащенко видав роботу «Об атрофических человеческих зародышах» [11], яка на той час була першою і єдиною на цю тему. Лише у 1887 році вийшла робота К. Джіакоміні про людські атрофічні зародки. Західні науковці одноголосно віддали йому лаври першості в новій галузі ембріології. Стаття М. Кащенка була надрукована у «Працях Медичної секції товариства дослідних наук при Харківському університеті», а цього видання на заході ніхто не читав, тому стаття залишилася не оцінена. Цією роботою, по суті, М. Кащенко вступив у світ науки як першопрохідник.

Велику цінність становить книга «Смерть и долголетие с биологической точки зрения» [12], яку М. Кащенко видав у 1914 р. Це був підсумок його власних роздумів, суперечок та висновків з практики,

а також аналіз праць І. Мечникова. Цікаві висновки зробив М. Кащенко про те, що у русі, рухливості живих організмів закладено продовження життя. Згуслі речовини стримують рушійні процеси в людському організмі, а їх накопичення зумовлює передчасну смерть.

З науковими працями співзвучні і лекції «Жизнь и смерть» [13], «Опыты омоложения и правила долголетия», у яких розкрито способи омолодження – «*спокійний і добрий настрій*», «*раціональний спосіб життя*» [14].

У 1900 р. М. Кащенко видав «Определитель млекопитающих животных Томского края», який уперше в Росії містив точні відомості про усіх ссавців певної місцевості [15]. Цей твір не втратив свого значення і до сьогодні. На нього посилаються відомі зоологи, як наприклад, професор С. Огнєв у книзі «Звери СССР» та ін. Наукові визначники тварин почали виходити лише після 1917 року. Вчений опублікував «Определитель млекопитающих животных Томского края. С приложением краткого описания способов их первоначальной обработки» (1900), де вказано: … «*для безкоштовного розповсюдження серед осіб, котрі можуть чим-небудь сприяти справі вивчення Сибіру в зоологічному відношенні*» [15].

Окрему групу джерел становлять статті, доповіді, лекції: «Четырехнедельный человеческий зародыш» (1885); «Дикая джунгарская лошадь» (90-ті роки XIX ст.); «Ядовитые змеи Западной Сибири и Туркестана» (1909); «Три сорта кукурузы для Томской губернии» (1909); «О необходимости более тщательного изучения народных лекарственных растений» (1916); «Обзор деятельности акклиматизационного сада профессора Н. Ф. Кащенко по отделу лекарственных растений за 1917 г.» (1917); «О зоотомической лаборатории Украинской Академии наук» (1918); «О значении фаунистических исследований» (1920); «Киевский акклиматизационный сад, его происхождение и теперешняя работа» (1928), а також відгуки на наукові праці інших учених (1898-1899) [16].

Документи, що висвітлили діяльність Акліматизаційного саду, дають інформативні дані, серед важливих джерел – публікація «Перші кроки мого акліматизаційного розсадника в м. Київ» (1914 р.). Учений писав, що роботи в саду почалися у червні 1913 року, далі визначав завдання, які стояли перед Акліматизаційним садом. У статті автор описав акліматизацію шляхом відбору сіянців, виведення нових культурних сортів через гібридизацію [17].

Важливим джерелом дослідження є звіти академіка М. Кащенка, які містять цінну інформацію про діяльність Акліматизаційного саду. Автор повідомляв, що спочатку заснував Акліматизаційний сад у 1913 році як власну справу, у 1915 р. Його перенесено на більшу площу (майже ¼ га), що належала Київському політехнічному інституту, а з 1918 року приєднано до УАН як одну з установ, проте наприкінці літа 1921 року найкращу ділянку на садибі КПІ силоміць було відібрано [18].

Службову та громадську діяльність М. Кащенка охарактеризовано у статті «О некоторых сторонах предстоящей деятельности Томского отдела Московского общества сельского хозяйства» [19]. У цій праці вчений визначив перед товариством конкретні завдання, виділивши основне – з'ясувати стан розвинених галузей сільського господарства – хліборобства, лісництва, бджільництва, рибальства, промислового мисливства та інших. Звернув увагу на недоліки їх розвитку, причини та шляхи усунення; наголосив на існуванні темних сторін промислового мисливства і неправильних методах (браконьєрство). Наголосив на важливості розведення та збору лікарських рослин.

Учений писав, що до завдань товариства належить не лише діяльність, спрямована на виробництво сільськогосподарських продуктів, а і їх переробка, зокрема виготовлення масла кедрових горіхів, акліматизація риби (річковий рак), приручення лося та розвиток плодівництва. У діяльності майбутнього товариства М. Кащенко бачив тісне злиття, з одного боку, представників науки, з іншого – практичних діячів.

У 1928 році у науково-популярній роботі «Перетворення живої природи», зупиняючись на поглядах багатьох біологів-генетиків про причини мінливості, М. Кащенко писав: «*Щодо мого особистого погляду, то він дещо інший. Факти, що їх наведено раніш, примушують припускати, що зовнішні умови більш-менш змінюють нащадків*», далі пропонується гіпотеза підсушування рослин, описано техніку гібридизації та наслідки акліматизації [20].

Комплекс питань, пов'язаних з науковою творчістю М. Кащенка, можна вивчити на основі документа «Коротка записка про наслідки моєї наукової діяльності» [21], який дав короткі, але інформаційно насичені та цілком достовірні відомості про практичне значення робіт ученого. В кінці документа стоїть автограф М. Кащенка.

Важливим елементом особового фонду вчених є робочі матеріали до наукових праць. Вони сприяють пізнанню творчої лабораторії автора, еволюції його поглядів, розумінню історії наукових відкриттів. Значну інформативну та емоційну насиченість містять нотатки М. Кащенка про експедиції на Алтай у 1888 р. і на Сибірські озера у 1891 р., щоденник зоологічної експедиції 1900 р. та інші щоденникові записи, які висвітлили дослідження вченого з рослинного і тваринного світу Сибіру.

Певну цінність для з'ясування місця та ролі в науковому та громадському житті країни мають ювілейні статті, присвячені річницям його народження. У них ми знаходимо біографічні відомості, дані про результати досліджень, назви наукових праць тощо. Значні за обсягом і важливі за змістом відомості про наукову діяльність містяться в ілюстративних документах до наукових праць М. Кащенка (малюнки, фотонегативи, діапозитиви, фотографії препаратів, рослин, тварин) (80-ті роки XIX ст. – 1934 р.).

Особливо цікавим для аналізу і маловідомим є те, що перу науковця-біолога належить група літературних творів: дві фантастичні повісті «Миражи» та «Через тысячу лет. Рассказ Нила Зарубина»; чотири п'єси, вірші.

До другої групи відносять джерела, що висвічують факти із життя М. Кащенка, тобто документи біографічного характеру, які збереглися у невеликій кількості. Серед них основними є декілька варіантів автобіографій і автобіографічних спогадів [22].

Значну інформацію складають джерела про становлення вченого та його шлях у науку:

1.2 – свідоцтво про присвоєння звання повітового лікаря (1880);

1.3 – диплом доктора медицини, виданий Харківським університетом (1884);

1.4 – подання університету про присудження М. Кащенку ступеня доктора зоології (1901);

1.5 – посвідчення академіка АН УРСР (1919);

1.6 – посвідчення про обрання дійсним почесним членом товариств, комітетів та інститутів (1890-1917). Згадані документи не лише становлять інтерес для дослідження, вони відбивають окремі етапи та цікаві факти з історії науки.

Особливу інформаційну цінність мають спогади, де М. Кащенко повідомив, що у 1922 р. його було запрошено взяти участь у роботі Всеукраїнської зоологічної конференції та Другої конференції київських зоологів, яку організовано зоологічною секцією Фізико-математичного відділення УАН. На обох конференціях учений був обраний почесним головою. Наслідком конференцій стало створення при УАН асоціації зоологів. М. Кащенко брав участь у наукових з'їздах: у квітні 1882 р. – в Анатомічному з'їзді в Лейпцигу, у 1887 р. – у кількох з'їздах, що відбувалися майже одночасно у Москві: Міжнародному антропологічному (1-8 квітня), Міжнародному зоологічному (10-18 квітня), Акліматизаційному ботанікозоологічному (22-30 квітня), у 1896 р. – у X Археологічному з'їзді у Ризі (1-15 серпня).

Особливу групу становлять документи, представлені брошурами, журнальними публікаціями, статтями з газет, які навіть зберегли помітки вченого, висвічують його ставлення до міжнародних, наукових та суспільних подій. Виявлені джерела відображають творчу та різноманітну роботу вченого.

У фонді М. Кащенка зберігаються дарчі написи Н. Безбоки, М. Данилевського, П. Маркушина, В. Сапожникова та ін.

До третьої групи належать джерела, що висвітлюють службову та педагогічну діяльність ученого протягом усього життя, зокрема розклад лекцій у Томському університеті на медичному факультеті (1911-1912); заява про участь у конкурсі на заміщення вакантної посади завідуючого кафедрою зоології Київського політехнічного інституту (1911); програми курсів лекцій із садівництва та багато інших.

Документальний склад третьої групи репрезентований постановою про призначення дійсним членом УАН (1918). Додатковим джерелом аналізу наукової діяльності є звіти про роботу академіка, доповідні записки про розвиток садівництва та діяльність кафедри акліматизації УАН (1927-1933); про роботу директором Акліматизаційного саду.

Варті уваги акт обслідування академіком Є. Вотчалом діяльності М. Кащенка в Київському акліматсаду (1922 р.) та відгук академіка М. Вавілова про роботу Акліматсаду (1932). «*Роботи академіка Кащенка вважаю серйозними і, без сумніву, цікавими й корисними. Важко назвати ще кого-небудь, хто б так глибоко поринув у свою спеціальність, так у ній зосередився. Я давно спостерігаю, як зоолог Кащенко шляхом наполегливої праці, штурмування природи і книг став ботаніком, знавцем своїх лікарських рослин. Роботи його заслуговують підтримки і продовження. Ніхто ще не дав стільки доказів своєї продуктивності, скільки дав академік Кащенко. Працездатність його воістину дивовижна*», – так закінчується звіт академіка Є. Вотчала про ознайомлення з роботою Акліматсаду [23]. Ця оцінка була висока і об'єктивна. Академік М. Вавілов пропонував підтримати справу М. Кащенка, «*яка має державне значення*» [24].

До четвертої групи джерел належить епістолярна спадщина вченого, що має понад 36 справ. Вона поділяється на дві підгрупи: листи М. Кащенка й листи до нього. До першої підгрупи належать листи М. Кащенка, які зберігаються в ІА НБУВ, до секретаря Петербурзької академії наук С. Ольденбурга, сибірського садовода О. Олониченка, директора Британського музею С. Хармер. Цінну інформацію про участь фондоутворювача в організації УАН містить листування з академіком М. Василенком. Листування розкриває творчі інтереси вченого.

Важливу інформативну та емоційну насиченість мають листи до М. Кащенка сибірських садоводів і акліматизаторів І. Бедро і О. Олониченка, професора Томського університету Б. Іоганзена, академіка Лотельри із Олександрії, доктора Х. Райерсона – керівника відділу садівництва сільськогосподарського департаменту США, професора із Стокгольма Н. Холмгрена та інших.

Джерелознавчу цінність становлять, на наш погляд, листи М. Кащенка до першого президента УАН В. Вернадського, які зберігаються в ІР НБУВ [25]. Вони свідчать про велику повагу М. Кащенка до В. Вернадського як до вчителя і порадника. Коло проблем, порушених у листуванні, широке і охоплює ряд питань, які хвилювали обох. У цих документах уміщено обговорення проблем учених. Аналіз листування відкриває найпотаємніші риси людини. Особисте листування вчених допомагає простежити історію відкриттів і винаходів, розкриває процес зародження наукових задумів, допомагає встановити факти біографії вченого. До М. Кащенка зверталися в листах і початківці, і відомі вчені. Дослідження епістолярії характеризує фондоутворювача як людину інтелігентну, скромну, просту, надзвичайно працьовиту, вченого-наставника.

До п'ятої групи належать документи, зібрані М. Кащенком. Вони безпосередньо об'єктивно характеризують фондоутворювача. Цю колекцію М. Кащенко збирав протягом усього життя. У матеріалах відображено етапи біографії вченого. Така колекція є цінним джерелом з історії розвитку біологічної науки, зокрема роботи І. Бедро «Записки об акклиматизации плодовых культур в Сибири» (1918); Д. Лук'янова «Результаты сортоиспытания клещевины»(1926); список колекцій Барнаульського природничо-історичного музею, складений Ф. Киреєвим (1895), документи про розведення лікарських рослин у Росії (доповідь та газетна стаття професора С. Ростовцева).

Остання – шоста група матеріалів – представлена фотодокументами (усього – 169), що були відображенням

конкретних моментів життя вченого. Фотографічний ряд побудовано у хронологічній послідовності. Ми простежили життєвий шлях ученого практично від народження до смерті, дома, у колі рідних, друзів і колег, з дружиною, дітьми, батьком і матір'ю, братом (1872-1931), з викладачами Томського університету (1890-1891) і співробітниками Київського акліматсаду (1919-1926) та ін. Аналіз фотодокументів підтвердив думку про необхідність комплексного вивчення цих видів джерел для істинного розуміння сутності подій та процесів.

Фонди особового походження для історико-біографічних досліджень мають виняткове значення, адже саме ці документи містять найбільшу кількість фактів про життя і діяльність людини. Минуле людства відображено в історичних джерелах, тобто продуктах матеріальної або духовної культури, з яких одержують дані про процеси суспільного розвитку.

Розвиток історичної біографістики, як однієї з галузей історичних знань, не може здійснюватися без використання документів, які зберігаються в архівах, музеях, рукописних відділах бібліотек, тобто найважливіших центрах ретроспективної історичної інформації. Для історичної біографістики особливе значення мають дослідження і використання фондів особового походження, документів, які з'явилися у процесі життя і діяльності окремої особи, сім'ї або роду [26].

Огляд основних використаних джерел дав можливість стверджувати про існування в цілому достатньої джерельної бази для дослідження основних віх життєвого та творчого шляху академіка М. Кащенка. Автором опрацьовано особовий архівний фонд М. Кащенка, залучено низку різноманітних джерел, наукових праць ученого, його листів, записок, архівних матеріалів, які не були задіяні в науковому обігу і не використовувались у попередніх працях, присвячених вивченню життя і творчої діяльності вченого.

Таким чином, аналіз стану вивчення життя, діяльності і праць академіка М. Кащенка розкрив потребу грунтовного монографічного вивчення його спадщини і, в першу чергу, – комплексному висвітленні внеску цього видатного вченого в науку. При цьому потрібно продовжити вивчення його особового архівного фонду, документів та матеріалів, які зберігаються в інших архівних установах України та Росії і недостатньо відомі вітчизняним науковцям, та введення їх у науковий обіг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Руда С. П. Академік Микола Кащенко / С. П. Руда // Члени-засновники Національної АН України / [відп. ред. В. А. Смолій] ; Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – С. 188–212.
2. Кащенко Н. Ф. Эпителий человеческого хориона и его роль в гистогенезе последа. Автограф. Типографский оттиск. 1883-1884 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 5. – 69 арк.
3. Кащенко Н. Ф. История развития тритона. 1887 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 9. – 127 арк.
4. Кащенко Н. Ф. Список фаунистических экскурсий и экспедиций, совершенных профессором Кащенко / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 55. – 4 арк.
5. Кащенко Н. Ф. Обзор млекопитающих западной Сибири и Туркестана. 1905 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 36. – 178 арк.
6. Кащенко М. Т. Огляд діяльності київського Акліматизаційного саду у відділі лікарських рослин за перший період його існування (з року 1915 по 1921) / М. Т. Кащенко // Праці фізико-математичного відділу Української Академії Наук. – К., 1927. – Т. 5. Вип. 4. – С. 3-13.
7. Кащенко М. Ф. Автобіографія. Чорновий автограф. Рукописна і машинописна копія. 1913-1927 / М. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 10. – Арк. 121.
8. Кащенко Н. Ф. Элементарный курс анатомии и физиологии человека. Тезисы. Черновой автограф, машинописная копия. 1884-1886 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 6. – Арк. 16.
9. Кащенко Н. Ф. Краткое руководство по зоологии преимущественно для студентов медицины. (Курс лекций) / Н. Ф. Кащенко. – Томск : типолитография П. И. Макушина, 1892. – С. 1.
10. Кащенко Н. Ф. Скелет мамонта со следами употребления некоторых частей тела этого животного в пищу современным ему человеком. 1901 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 216. – 60 арк.
11. Кащенко Н. Ф. Об атрофических человеческих зародышах / Н. Ф. Кащенко // Труды медицинской секции общества опытных наук при Императорском Харьковском университете. – 1884. – С. 2.
12. Кащенко Н. Ф. Смерть и долголетие с биологической точки зрения / Н. Ф. Кащенко. – 1914. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 60. – 32 арк.
13. Кащенко Н. Ф. Жизнь и смерть / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 98. – 34 арк.
14. Кащенко Н. Ф. Опыты омоложения и правила долголетия / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 144. – 4 арк.
15. Кащенко Н. Ф. Определитель млекопитающих животных Томского края. С приложением краткого описания способов их первоначальной обработки / Н. Ф. Кащенко. – Томск : типолитография М. Н. Кононова, 1900. – 68 с.
16. Кащенко Н. Ф. Отзывы о русских изданиях по биологии и зоологии. Рецензия на книгу А. Р. Уолласа «Дарвинизм» / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 1, од. зб. 23.
17. Кащенко Н. Ф. Первые шаги моего акклиматизационного питомника в г. Киеве / Н. Ф. Кащенко. – Ростов на Дону : Изд-во общества садоводства, 1914. – С. 24.
18. Отчеты о работе академика АН УРСС Н. Ф. Кащенко за 1922-1930 гг. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 63. – Арк. 26, 29, 31.
19. Кащенко Н. Ф. О некоторых сторонах предстоящей деятельности Томского отдела Императорского Московского общества сельского хозяйства / Н. Ф. Кащенко. – Томск : типолитография П. И. Макушина, 1895. – С. 1-11.
20. Кащенко М. Ф. Перетворення живої природи (популярне викладення основ акліматизації) / Н. Ф. Кащенко. – К., 1928. – 65 с.
21. Кащенко М. Ф. Коротка записка про наслідки моєї наукової діяльності. 1926 / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 65. – Арк. 12.
22. Кащенко Н. Ф. Автобиографические воспоминания. Черновой автограф. Машинописная копия. Б/д / Н. Ф. Кащенко. – ІА НБУВ. – Ф. 11. – Оп. 2. – Од. зб. 21. – 208 арк.; Кащенко М.Ф. Автобіографія. Чорновий автограф. Рукописна і машинописна копія. 1913-1927. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 10. – 125 арк.; Кащенко Н. Ф. Рассказы-воспоминания. Черновой автограф. Б/д. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 20. – 72 арк.; Кащенко М. Ф. Коротка автобіографія. – Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, од. зб. 5299. – 50 арк.

23. Акт обследования академиком Е. Ф. Вотчалом работы академика Н. Ф. Кащенко в Киевском акклиматсаду 1922 года. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 78. – Арк. 1-2.
24. Отзыв академика Н. Вавилова о работе Киевского акклиматизационного сада. Машинописная копия. 1931. – ІА НБУВ, ф. 11, оп. 2, од. зб. 84. – 1 арк.
25. Листи М. Кащенка до В. Вернадського. – ІР НБУВ 1918, ф. 1, од. зб. 26934. – 1 арк.; од. зб. 26935. – 1 арк.; од. зб. 26936. – 1 арк.; од. зб. 26937. – 1 арк.
26. Основные правила работы государственных архивов СССР. – М., 1984. – С. 23.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., доцент* ***О. П. Тригуб***

© О. Б. Готра, 2011 *Стаття надійшла до редколегії 01.07.2011 р.*